

Aleksiej Makarow

Przegląd źródeł do historii ruchu dysydenckiego z Archiwum Historii Ruchu Dysydenckiego w ZSRR przy Stowarzyszeniu Memoriał

Review of sources concerning the history of dissident movement from the Archives of Soviet Dissident Movement at Memorial society

Archiwum Historii Ruchu Dysydenckiego w ZSRR przy Stowarzyszeniu Memoriał rozpoczęło swoją działalność w 1991 roku. Obecnie archiwum liczy sobie ponad pół miliona jednostek archiwalnych i jest trzecim co do wielkości na świecie archiwum wydawnictw podziemnych (samizdatu) i największym w przestrzeni postsowieckiej.

Korzystających z zasobów archiwum badaczy najczęściej interesują albo biografia konkretnego człowieka, albo materiały związane z historią określonego ruchu narodowego, politycznego, religijnego lub emigracyjnego, dlatego też w niniejszym przeglądzie zostaną omówione zarówno źródła biograficzne, jak i źródła do historii poszczególnych ruchów.

Struktura archiwum nie ma jednolitego charakteru, tzn. w skład zasobu archiwalnego wchodzi zespoły archiwalne osób prywatnych, organizacji broniących praw człowieka, zespoły tematyczne, zbiory wydawnictw podziemnych (w zespole nr 175 znajduje się 55 zbiorów) i kolekcja akt osobowych (w zespole nr 155 znajduje się ponad

200 podzespołów). Oprócz tego archiwum posiada trzy ogromne zespoły archiwalne o numerach 101, 102, 103, które wymagają szczegółowego omówienia.

Zespół nr 101 to zasób archiwalny wydawnictwa „Chronika Press”, skompletowany w latach 70. XX wieku, w roku 1991 i 1996 przekazany do archiwum Stowarzyszenia Memoriał przez Ludmiłę Aleksiejewą. W zespole tym przechowywane są akta osobowe ponad tysiąca osób; są to zarówno krótkie notki biograficzne z odsyłaczem do „Kroniki Wydarzeń Bieżących”, jak również obszerne teczki zawierające kilkaset kart. Każda sprawa opatrzona jest krótką notką biograficzną, sporządzoną na podstawie różnych źródeł; może być dodatkowo uzupełniona o wydawnictwa podziemne, autoryzowane oświadczenia i rękopisy; niejednokrotnie zawiera prywatne dokumenty (np. w aktach sprawy Ludmiły Aleksiejewej (A. 17) – decyzję o wydaleniu w trybie administracyjnym poza granice kraju, lub Iriny Biełogorodskiej (A. 79) – korespondencję w sprawie organizacji wyjazdu z kraju). Oprócz wyżej wymienionych materiałów w teczce sprawy mogą się również znaleźć wycinki z prasy radzieckiej lub zagranicznej/emigracyjnej, skrypty audycji radiowych poświęconych dysydemtom, taśmy dalekopisowe agencji zagranicznych, materiały zachodnich organizacji broniących praw człowieka.

Największym zainteresowaniem cieszą się teczki zawierające archiwalia poświęcone Siergiejowi Kowalowowi (A. 214), Kronidowi Lubarskiemu (A. 345a), Anatolijowi Marczenec (A. 366-367), Leonidowi Pluszczowi, Anatolijowi Szczaranskiemu itd.

Druga część zasobu zgrupowana jest w porządku tematycznym. Znajdują się w nim materiały archiwalne zarówno poszczególnych ruchów dysydenckich, jak i dokumenty poświęcone, przykładowo, strajkom głodowym, permskim obozom politycznym itd. Oprócz tego zbiory te zawierają roboczą wersję korespondencji prowadzonej przez wydawnictwo, co jest szczególnie interesujące, gdyż niewiele rosyjskich archiwów może pochwalić się posiadaniem tego typu dokumentacji w swoich zasobach.

Zespół nr 102 to tzw. „Leningradzka kolekcja”. Dokumenty te pochodzą z drugiej połowy lat 70. XX wieku, zostały zebrane (ale, co bardzo istotne, nigdy nierozpowszechnione!) przez grupę dysydentów leningradzkich. W 1991 roku „Leningradzka kolekcja” została przekazana do Stowarzyszenia Memoriał. Zespół ten składa się z dwóch

mniejszych podzespołów. Do pierwszego z nich włączono 89 spraw, pogrupowanych w porządku tematycznym (niestety, w początkach lat 90. pierwotna struktura podzespołu została naruszona), do drugiego – przykłady literackich wydawnictw podziemnych (w porządku alfabetycznym według nazwisk autorów tekstów). Oprócz egzemplarzy literatury drugiego obiegu do zbioru włączone zostały fragmenty archiwów prywatnych (np. pisarza Grigorija Swirskiego czy obrońcy praw człowieka Ernsta Orłowskiego). Warto nadmienić, że wielu autorów publikujących w podziemiu, a także redaktorzy „Kroniki Wydarzeń Bieżących”, dążyli do tego, aby egzemplarze ich tekstów znalazły się w „Leningradzkiej kolekcji”.

Zespół nr 103 jest kolekcją dokumentów poświęconych Kronidowi Lubarskiemu. W zespole tym znalazły się materiały wykorzystane przez Lubarskiego do wydawania biuletynu „Wiesti iz SSSR” i czasopisma „Strana i Mir”. Zespół został przekazany do archiwum w 1992 roku. Od tego czasu był kilkakrotnie przeorganizowany. W pierwszym podzespole znajduje się grupa materiałów o charakterze biograficznym, ułożona w porządku alfabetycznym (kilkaset spraw), w pozostałych podzespółach dokumenty (w tym również te o charakterze biograficznym) pogrupowane w porządku tematycznym (ruchy narodowe i religijne oraz organizacje). Na przykład w aktach sprawy tzw. grupy zaufania znalazły się materiały dotyczące historii grupy, wydawane przez nią biuletyny oraz materiały o charakterze biograficznym poświęcone członkom inicjatywy. W ramach tego zespołu można zapoznać się również z dokumentami dotyczącymi historii pieriestrojki, wojny o Górski Karabach oraz periodykami wydawanymi w drugim obiegu, pamiętnikami, wspomnieniami i wydawnictwami o charakterze publicystycznym (np. książka Wazifa Mejłanowa *Zamietki na polach sowieckich gazet*), literaturą piękną czy zbiorami anegdot. Wśród szczególnie cennych materiałów znajduje się kolekcja tzw. „ksiw”, czyli wiadomości potajemnie przekazywanych przez więźniów obozów politycznych.

Materiały do historii organizacji broniących praw człowieka

Dokumenty pierwszej organizacji zajmującej się obroną praw człowieka, Grupy Inicjatywnej Obrony Praw Człowieka w ZSRR, zostały włączone do kilku różnych zbiorów archiwalnych. Pierwszy

list Grupy Inicjatywnej utrwalono w sześciu egzemplarzach. Oddzielne grupy dokumentów znajdują się w zespole „Chroniki Press” („Хроники пресс”, ф. 101, оп. 2, д. 19) oraz w „Leningradzkiej kolekcji” („Ленинградской коллекции”, ф. 102, оп. 1, д. 49). Wszystkie dostępne dokumenty, ich fragmenty i informacje o ich istnieniu zostały opublikowane w formie elektronicznej (<http://www.memo.ru/history/diss/ig/docs/igdocs.html>).

Dokumenty Komitetu Praw Człowieka (1970 rok) zgromadzone są w zespole nr 168 (ф. 168). Znajdują się tam protokoły obrad komitetu, brudnopisy wystąpień ekspertów komitetu, korespondencja, kopie notatek KGB na temat tego stowarzyszenia, a także odpowiedzi odnoszące się do działalności komitetu zamieszczone w prasie zachodniej oraz materiały dotyczące zachodnich organizacji broniących praw człowieka. Część dokumentów znajduje się również w „Leningradzkiej kolekcji” (ф. 102, оп. 1, д. 47). Akta Komitetu Praw Człowieka zostały opublikowane w 1972 roku w Nowym Jorku (Документы Комитета прав человека: Proceedings of the Moscow Human Rights Committee. November 1970 – December 1971, With an Introduction by J. Carey, The International League for the Rights of Man, New York: The International League for the Rights of Man, 1972). Oprócz tego w 2004 roku ukazała się książka Edwarda Kline’a pt. *Moskowskij komitet praw człowieka*.

W 1973 roku powołana została radziecka sekcja Amnesty International. Materiały poświęcone tej organizacji można znaleźć w aktach sprawy W. Albrechta (ф. 101, оп. 1, д. 18) oraz w zespołach nr 103 (оп. 5, д. 4) i 102 (оп. 1, д. 50-51). W zespole nr 166 zgromadzone zostały materiały Grupy Helsińskiej. Znalazły się tam dokumenty związane z działalnością Moskiewskiej Grupy Helsińskiej, w tym m.in. brudnopisy z podpisami członków MGH i dołączonymi do nich petycjami, a także załącznikami do dokumentów, które nie zostały opublikowane w zbiorze *Dokumenty MCHG. 1978-1982* (wydane w Moskwie w 2006 roku) (<http://www.mhg.ru/history/13DFEDo>). Ponadto w skład zespołu archiwalnego weszły materiały Piotra Grigorienki, Siergieja Polikanowa, dokumentacja wyjazdu Jurija Jarym-Agajewa w 1979 roku do zesłanych dysydentów, wyimki z prasy zagranicznej i dokumenty zagranicznych organizacji zajmujących się obroną praw człowieka. Część roboczego archiwum Moskiewskiej Grupy Helsińskiej znajduje się w zespole archiwalnym Iwana Kowalowa (ф. 141), gdyż przez

dwadzieścia pięć lat materiały tego archiwum przechowywane były przez znajomych Kowalowa i dopiero na początku tego wieku zostały przekazane do archiwum Stowarzyszenia Memoriał.

Warto dodać, że około dziesięciu dokumentów Moskiewskiej Grupy Helsińskiej nie zostało jeszcze odnalezionych w dostępnych nam archiwach. Oprócz tego na rynku nie ma, jak dotąd, naukowego opracowania dokumentów pozostałych oddziałów Grupy Helsińskiej – ormiańskiego i gruzińskiego (w języku litewskim i ukraińskim są już tego typu opracowania).

W zespole nr 163 znaleźć można dokumenty Komisji Roboczej ds. Wykorzystywania Psychiatrii w Celach Politycznych, przede wszystkim wydawane w podziemiu biuletyny komisji i kopie wszystkich biuletynów z „Archiwum samizdatu”, listy osób doświadczających represji psychiatrycznych, zbiór wspomnień Wiktora Niekipielowa (*Iz żółtego bieżmołwija*) itd. Wśród szczególnie cennych dokumentów wchodzących w skład tego zespołu można wymienić sprawozdanie Fundacji Pomocy Więźniom Politycznym i Ich Rodzinom Komisji Roboczej ds. Psychiatrii, listę więźniów oddziałów i szpitali dla psychicznie chorych wraz z przydzielonymi do nich „opiekunami”, którzy korespondowali z nimi i udzielali im wsparcia, a także wzór pisma do lekarza prowadzącego. Do tego zespołu archiwalnego włączone zostały również niezależne ekspertyzy psychiatryczne (nie dostępne dla badaczy). Część zbioru stanowią prywatne dokumenty członków Komisji Roboczej: Wiaczesława Bachmina, Iriny Griwninej, Anatolija Koriagina, Aleksandra Podrabinieka, Leonarda Tiernowskiego i Feliksa Sieriebrowa.

Oprócz tego w osobny zespół zebrana jest dokumentacja działalności Feliksa Sieriebrowa, w którym szczególnie cenna i interesująca wydaje się ogromna kolekcja listów z Zachodu, wysłanych do Sieriebrowa, kiedy odsiadywał wyrok w obozie.

W zespole Seminarium Chrześcijańskiego ds. Odrodzenia Religijnego (tzw. Seminarium Ogorodnikowa) znalazły się nie tylko materiały biograficzne członków Seminarium (w tym m.in. dotyczące represji skierowanych przeciwko uczestnikom Seminarium), ale przede wszystkim konspekty spotkań, listy pozycji bibliograficznych, wydawane w podziemiu teksty o charakterze literackim i religijnym. Pod względem strukturalnym zespół ten został podzielony na mniejsze podzespoły tematyczne, m.in. „Katolicyzm”, „Inteligencja i Cerkiew” itd. Ponadto wśród jednostek archiwalnych tego zespołu można zna-

leżć egzemplarze drugiego numeru czasopisma wydawanego przez Seminarium („Obszczina”) – numer pierwszy został skonfiskowany i nigdy się nie ukazał – oraz materiały do numerów trzeciego i czwartego, które również nie zostały opublikowane. Do zespołu włączone zostały także materiały innej organizacji religijnej – Chrześcijańskiego Komitetu Obrony Praw Wierzących w ZSRR.

Dokumenty Chrześcijańskiego Komitetu Obrony Praw Wierzących w ZSRR zostały opublikowane w niewielkim nakładzie przez zachodnie wydawnictwo. Publikacja dostępna jest w podręcznej bibliotece archiwum (Documents of the Christian Comitee for the Defense of Believers. Rights in the USSR. Russian Texts with English Summary Translations. San Francisco, California USA).

W archiwum Stowarzyszenia Memoriał znajduje się zespół jednego z założycieli Grupy Inicjatywnej Obrony Praw Inwalidów – Jurija Kisielowa (ф. 126). Zostały do niego włączone zarówno materiały dotyczące tego stowarzyszenia (biuletyny, dokumenty, ankiety inwalidów itd.), jak również dokumenty późniejszych organizacji z lat 90. XX wieku, kontynuujących działalność Grupy Inicjatywnej. Część dokumentów znajduje się w zbiorze Jeleny Sannikowej, która pomagała wydawać biuletyn Grupy Inicjatywnej Obrony Praw Inwalidów. Materiały te zostały skonfiskowane w trakcie aresztowania Sannikowej; odzyskano je dopiero w latach 90.

Wśród innych znanych organizacji dysydenckich, których dokumenty znajdują się w archiwum Stowarzyszenia Memoriał, można wymienić m.in. SМОТ (Свободное межпрофессиональное объединение трудящихся) i „Grupę Zaufania”. Dokumenty te pochodzą zarówno z okresu dysydenckiego, jak i z czasów pieriestrojki.

Część materiałów dotyczących organizacji broniących praw człowieka można znaleźć w zbiorze archiwalnym Leonarda Tiernowskiego, członka kilku organizacji dysydenckich, historyka ruchu dysydenckiego.

Dokumenty władz

W zespole archiwalnym zawierającym kopie dokumentów (ф. 172) zamieszczone zostały materiały KGB ZSRR (przede wszystkim notatki skierowane do KC KPZR), Sekretariatu KC i Biura Politycznego KPZR na temat działalności dysydentów. Wiele z tych dokumentów

zostało opublikowanych na stronie internetowej „Archiwum Bukowskiego” („Архив Буковского”: <http://www.bukovsky-archives.net/buk-rus.html>). Oprócz samych dokumentów w zespole archiwalnym przechowywane są wycinki z gazet i czasopism zawierające publikacje dokumentów władz, w których poruszony został problem ruchu dysydenckiego. Publikacje te wymagają skrupulatnej analizy specjalistów. Niestety, obecny poziom opracowań naukowych tego typu dokumentów jest dosyć niski. Bardzo często zdarza się, że brak w nich komentarzy i przypisów odsyłających nas do konkretnych źródeł archiwalnych. Jako pierwsze ukazują się same dokumenty, dopiero później ich interpretacje, a nie taka powinna być kolejność.

W oparciu o materiały omawianego zespołu archiwalnego pracownicy Stowarzyszenia Memoriał opublikowali zbiór pt. *Iz dokumentow KGB i CK KPSS* (<http://www.mhg.ru/files/012/Vlastdis.pdf>), w którym starali się zarówno przedstawić wersję wydarzeń z perspektywy ruchu dysydenckiego, jak i rozszyfrować niektóre liczby ze sprawozdań rocznych KGB.

W omawianym zespole archiwalnym znalazły się również kopie wyroków dysydentów litewskich z Centrum Badań Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy i materiały z posiedzeń partyjnych i komсомolskich Państwowego Uniwersytetu Moskiewskiego, w trakcie których omawiane i oceniane było zachowanie uczestników pierwszej demonstracji obrońców praw człowieka w ZSRR z 5 grudnia 1965 roku.

Małonakładowe wydania Radia Wolna Europa

W zespole archiwalnym nr 158 umieszczone zostały wydania Radia Wolna Europa. W 1968 roku „Archiwum samizdatu” rozpoczęło zbieranie wszystkich dostępnych na Zachodzie tekstów mających związek z ruchem dysydenckim (zespół obejmuje lata 1968-1991). Do zadań archiwum nie należało kolekcjonowanie literatury drugiego obiegu, a wiele zebranych przez nie dokumentów nie miało, oględnie mówiąc, charakteru wydawnictw podziemnych (materiały nigdy nie były rozpowszechniane). Tym bardziej cieszymy się, że materiały te udało się zebrać, opisać i opublikować. „Archiwum samizdatu” zaczęło wydawać cotygodniowy biuletyn o nazwie „Materiały Samizdata”, w którym publikowano praktycznie wszystkie trafiające do archiwum dokumenty. Publikacje te miały charakter naukowy, więk-

sze dokumenty posiadały indeksy nazwisk, zawierały informacje o innych publikacjach, rodzaju wykorzystanego źródła („opublikowane z kserokopii maszynopisu”), a także komentarze i objaśnienia. Oprócz tego wydany został trzydziestotomowy zbiór dokumentów samizdatu *Sobranije dokumentow samizdata*, w którego skład weszło wiele tomów tematycznych. Zbiór ten miały prawo kopiować i wydawać tylko cztery ośrodki w Europie i cztery w USA. Obie publikacje – „Materialy Samizdata” i *Sobranije dokumentow samizdata* – są wydaniem małonakładowymi. Stowarzyszenie Memoriał posiada praktycznie wszystkie tomy, które ukazały się w tej serii. W ramach specjalnego projektu została stworzona baza wyszukiwań, z której działaniem można się zapoznać, wchodząc na stronę internetową: <http://www.memo.ru/history/diss/index.htm>.

Oddzielny rodzaj zasobów stanowią zbiory czasopism wydawanych w drugim obiegu

Pełne kolekcje czasopism „Summa” (φ. 151) i „Poiski i Razmyszlenija” (φ. 159) otrzymaliśmy od ich redaktorów. Czasopismo „Summa” zostało w całości ponownie opublikowane w 2002 roku.

W zespole archiwalnym nr 177 znalazło się kilka numerów czasopisma podziemnego „Poiski i Razmyszlenija” oraz materiały dotyczące prześladowań członków redakcji periodyku. Część dokumentów na temat losów czasopisma włączonych zostało do zespołów członków jego redakcji – Wiktora Sokirki, Walerija Abramkina i Raisy Lert.

Biuletyn „W”, który ukazywał się od początku lat 80. do roku 1985, tzn. do rozpoczęcia pieriestrojki, przechowywany jest w zespole nr 154. Jego wyjątkowość związana jest z tym, że, po pierwsze, na jego łamach publikowane były przeróżne rodzaje informacji, w tym m.in. niezamieszczane zwykle w biuletynach poświęconych tematyce obrony praw człowieka pogłoski i niepotwierdzone doniesienia, po drugie, często drukowano w nim w całości teksty dokumentów samizdatu. Biuletyn był przekazywany na Zachód do Kronida Lubarskiego i służył jako podstawa do wydawanych przez niego „Wiesti iz SSSR”. Po zakończeniu wydawania biuletynu „W” pałeczkę po nim przejął biuletyn „+”. Ze względu na objętość każdego numeru oraz to, że nosił on roboczy charakter, praktycznie nie pojawiał się w drugim obiegu, był rzadko rozpowszechniany. Z tego też powodu jest niezwykle cenny i rzad-

ki. Archiwum posiada praktycznie całą kolekcję numerów biuletynu, przechowuje również kilka wydań z okresu pieriestrojki, poświęconych więźniom politycznym lub przez nich wydawanych.

W 1987 roku były więzień polityczny Lew Timofiejew zaczął wydawać „Referendum” (1987-1990): „tłusty żurnał” o tematyce społeczno-politycznej. W tym samym roku Timofiejew wziął udział w tworzeniu klubu prasowego „Głasnost”. Materiały redakcyjne tego czasopisma, jego poszczególne numery, a także materiały Międzynarodowego Seminarium Praw Człowieka w Moskwie przechowywane są w zespole nr 174.

W zespole archiwalnym Jeleny Sannikowej zebrane zostały wszystkie numery i materiały robocze pisma „Straniczki Uznika” (1988-1992). Było to jedyne wydawnictwo okresu pieriestrojki specjalizujące się w publikowaniu informacji o ostatnich więźniach i obozach politycznych. W biuletynie regularnie ukazywały się wywiady z wychodzącymi na wolność więźniami politycznymi.

W kolekcji Aleksandra Podrabinieka zamieszczono materiały jednej z najważniejszych gazet zajmujących się tematyką praw człowieka okresu pieriestrojki i lat 90. XX wieku – „Ekspriess-Chroniki”, wydawanej z przerwami w latach 1987-2000. Wraz z archiwum redakcji do zasobów archiwalnych Memoriału przekazanych zostało kilka tysięcy fotografii personalnych i tematycznych okresu pieriestrojki i pierwszej połowy lat 90.

W zespole archiwalnym Niny Lisowskiej (φ. 147) znajduje się kolekcja numerów czasopisma „Głasnost” (wraz z materiałami roboczymi), wydawanego w okresie pieriestrojki.

Pozostałe wydawania umieszczone zostały w zespole archiwalnym nr 156 o nazwie „Kolekcja wydawnictw periodycznych drugiego obiegu” („Коллекция самиздатских периодических изданий”). Wśród najbardziej interesujących eksponatów znalazły się „Litieraturnyj Biulletien” z roku 1956, wydawany w Państwowym Uniwersytecie Moskiewskim przy udziale Kronida Lubarskiego, oraz czasopismo „Pamiat”, wydane w 1985 roku w Klimowsku przez Modesta Kolerowa.

Wiele wydawnictw periodycznych zostało umieszczonych w różnych zespołach i kolekcjach. Należy wspomnieć, że archiwum Stowarzyszenia Memoriał dysponuje kompletną serią (pięć numerów) biuletynu „Wokrug Projekta Konstitucyi SSSR” z 1977 roku oraz dwo-

ma numerami leningradzkiego czasopisma lewicowych aktywistów „Pierspektiwa”.

W zespole Roja Miedwediewa (ф. 128) znajduje się praktycznie kompletna kolekcja wydawanego przez niego biuletynu „Politiczeskij Dniewnik”, reprezentującego nurt okołopartyjnej literatury drugiego obiegu. Obecnie zakończone zostały prace nad szczegółowym rozpisaniem i rozdzielaniem treści biuletynu – artykuł po artykule. Warto zauważyć, że wiele numerów czasopisma, mających charakter roboty, bardzo wyraźnie różni się od materiału, który został opublikowany w dwutomowym zbiorze z 1970 roku w Amsterdamie.

W zespole Wiktora Sokoriki (ф. 130) znajdują się kopie biuletynu „W Zaszczitu Ekonomiczeskich Swobod”, jedyne podziemnego wydawnictwa periodycznego poświęconego radzieckiej gospodarce.

Warto wspomnieć, że w archiwum umieszczone zostały przykłady wydawnictw periodycznych drugiego obiegu z Ukrainy, Litwy i Gruzji (w języka narodowych).

W zespole poświęconym podziemnej literaturze żydowskiej znalazło się kilka numerów czasopisma „Jewriei w SSSR”. Czasopismo to było etapami przekazywane do Izraela i ponownie opublikowane w wielotomowym wydaniu pod wspólnym tytułem *Jewriejskij samizdat*. W celu zaoszczędzenia miejsca redaktorzy nie zdecydowali się na opublikowanie przekładów, w wielu przypadkach pominięto również materiały, których nie otrzymała redakcja. Wszystkie te dokumenty przechowywane są w kolekcji Julii Kagan (ф. 175, оп. 16).

Opis wszystkich wydawnictw periodycznych drugiego obiegu (znajdujących się nie tylko w archiwum Stowarzyszenia Memoriał) można znaleźć na stronie: <http://samizdat.library.utoronto.ca/>. W planach jest tłumaczenie informatora na język rosyjski i zamieszczenie go na stronie Memoriału.

Materiały do historii ruchu narodowego Tatarów krymskich

Materiały do historii tego ruchu umieszczone zostały w zespole archiwalnym nr 131, stworzonym dzięki staraniom i wysiłkom weterana ruchu narodowego Tatarów krymskich Reszata Dżemilewa oraz głównego badacza tego ruchu Gulnary Bekirowej.

Ponadto znaczna część dokumentów przechowywana jest w zespole Aleksandra Pawłowicza Ławuta (ф. 193), jednego z tych dysydentów,

ktorzy w swojej działalności wiele miejsca poświęcali problemom Tatarów krymskich. To właśnie Ławut samodzielnie zredagował w całości poświęcony Tatarom krymskim 31 numer „Kroniki Wydarzeń Bieżących” (1974 rok).

Materiały związane z historią tego ruchu narodowego znajdują się również w kolekcji Aleksieja Kostierina (φ. 114) i jego wnuka Aleksieja Smirnowa (φ. 107), którzy aktywnie działali na rzecz pomocy Tatarom krymskim. Dokumenty na ten temat (w tym m.in. brudnopisy) można znaleźć również wśród materiałów skonfiskowanych w latach 1968-1969 Piotrowi Grigorience (φ. 119). Bardzo ważnym źródłem dla badaczy tego problemu są „Informacji”, których autorami są sami Tatarzy krymscy, a także sprawozdania ze spotkań ich przedstawicieli z urzędnikami radzieckimi. Te najcenniejsze źródła rozrzucone są po kilku zespołach i, niestety, do dzisiaj nie zostały opublikowane.

Materiały do historii ruchów lokalnych

W zespole archiwalnym nr 173 znajdują się materiały Wszechwiązkowego Kościoła Wiernych i Wolnych Adwentystów Dnia Siódmego, czyli tzw. szelkowców, które zostały w 1995 roku przywiezione z Azji Środkowej przez pracownika Stowarzyszenia Memoriał Nikołaja Mitrochina. W skład kolekcji weszły prace lidera tej grupy religijnej Władimira Szelkowa, wydawnictwa podziemnej drukarni adwentystów, a także materiały dotyczące prześladowań „szelkowców”. Oprócz tego część dokumentów została umieszczona w zespole Iwana Kowalowa, jako materiały robocze Moskiewskiej Grupy Helsińskiej.

W zespole nr 160 znajduje się kolekcja nieoficjalnych wydawnictw Rady Kościołów Ewangelicznych Chrześcijan-Baptystów.

Oficjalny organ Rady Kościołów Ewangelicznych Chrześcijan-Baptystów – „Bratskij Listok”, stworzony w odpowiedzi na „Bratskij Wiertnik”, organ oficjalnie uznany przez władze Wszechwiązkowej Rady Kościołów Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów, ukazuje się regularnie, raz w miesiącu, od 1965 roku. Zawiera sprawozdania z życia Kościoła baptystów, informacje o ponownych wyborach władz kościoła, o stosunku kierownictwa rady do wielu różnych kwestii, ogłoszenia oraz odezwy władz WRECHB.

Dydaktyczno-religijne czasopismo baptystów-„inicjatywników” „Wiestnik Spasienija” to pierwsze niecenzurowane wydawnictwo bap-

tystyczne poświęcone problemowi prześladowań wierzących przez władze radzieckie (ukazuje się od 1963 roku). Od 1976 roku nosiło nazwę „Wiestnik Istiny” i wychodziło co kwartał. Najwcześniej wydany egzemplarz znajdujący się w archiwum Stowarzyszenia Memoriał opatrzony jest numerem 3 (według kolejności – 7) i pochodzi z 1964 roku. Obok czysto teologicznych artykułów, w czasopiśmie publikowano m.in. poezję religijną, a w dziale „Stroniczka Więźnia” („Страничка узника”) zamieszczano listy osadzonych.

Od 1964 roku Rada Rodzin Więźniów EChB wydawała „Czrie-zwyczajnyje Soobszczenia”, poświęcone kolejnej serii represji wobec baptystów. Od 1971 roku przekształcają się one w „Biulletien’ Sowieta Rodstwiennikow UzNIKow JECHB”, którego kolekcja włączona została do omawianego zespołu. Początkowo wszystkie wspomniane wydawnictwa były kopiowane przy pomocy powielacza. W 1971 roku ogłoszono powstanie wydawnictwa „Christianin” i od tego czasu nieoficjalne publikacje EChB zaczęły być drukowane w podziemnych wydawnictwach drukarskich, tzw. „toczkach”.

Historia mówiona

W zespole archiwalnym nr 162 przechowywane są setki wywiadów z uczestnikami ruchu dysydenckiego, nagrania dźwiękowe wspomnień Siergieja Kowalowa, wydane w języku niemieckim, a także kopie wywiadów autorstwa Raisy Orłowej z końca lat 70. i początku lat 80. z dysydentami przebywającymi w Niemczech. Oprócz tego kolekcja obejmuje około pięćdziesięciu wywiadów z więźniami politycznymi, które przechowywane są w archiwum Jeleny Sannikowej (ф. 109). W ostatnich latach wiele projektów związanych z ruchem dysydenckim (Aleksandr Archangielski, Natęła Bołtianskaja) przekazuje zapisy wideo przeprowadzanych przez siebie wywiadów do archiwum Memoriału.

Prasa radziecka

Wycinki z prasy radzieckiej są niezwykle ciekawym rodzajem źródeł. Co więcej, ten rodzaj źródła często wykorzystywali sami dysydenci, śledząc oficjalne doniesienia na temat wydarzeń w regionie. Artykuły w prasie radzieckiej niejednokrotnie prowokowały listy protestacyj-

ne w związku z ich tendencyjnością, co jednak nie oznacza, że należy zrezygnować z tego typu źródła – przeciwnie, warto mu się dokładniej przyjrzeć. Najczęściej spotykanymi wyimkami archiwalnymi z prasy radzieckiej są informacje dotyczące wydarzeń Praskiej Wiosny, postaci Sacharowa i Sołżenicyna. W kolekcji poświęconej Sołżenicynowi znajdują się artykuły, które nie zostały wymienione w bibliografii pisarza. Najbardziej kompletna kolekcja wycinków prasowych na temat Praskiej Wiosny znajduje się w zespole Wiaczesława Bachmina (ф. 164), na temat procesu Siniawskiego i Daniela – w zespole Jesienina-Wolpina (ф. 120, оп. 1, А. 23).

Nie mniej interesujące są materiały z procesu sądowego samego Jesienina-Wolpina przeciwko I. Szatunowskiemu, który opublikował w „Ogonkie” w 1963 roku artykuł pod tytułem *Iz biografii podleca* (ф. 120, оп. 1, А. 13).

Dokumenty prywatne

W zespole archiwalnym nr 155 przechowywane są materiały biograficzne poszczególnych osób. Jeśli doszłoby do zwiększenia objętości materiałów, poszczególne zbiory mogą zostać przekształcone w osobny zespół. W niektórych przypadkach materiały z zespołu osobowego zostały wydzielone i pogrupowane w kolekcje literatury drugiego obiegu, ponieważ w początkach lat 90. wpływające do archiwum materiały grupowane były według kryterium biograficznego (jak materiał informacyjny), a nie według kryterium twórcy zespołu.

Wśród materiałów na uwagę zasługują dokumenty J. Iwanowa dotyczące represji psychiatrycznych, materiały na temat prześladowań za tzw. pasożytnictwo artysty Niedbajło, rękopis książki Anny Herc *K wolnoj wole zapowiednyje puti*, rękopisy Anatolija Jakobsona (<http://www.memo.ru/d/1650.html>).

W archiwum Stowarzyszenia Memoriał znajduje się szereg zespołów prywatnych, które charakteryzują się szczególną różnorodnością dokumentów związanych z działalnością naukową, literacką i społeczną dysydentów. Przykładowo, w zespole Jesienina-Wołpina umieszczone są nie tylko jego prace poświęcone tematyce obrony praw człowieka, ale również wiersze, pamiętniki, materiały śledcze z procesów oraz szkice artykułów naukowych z dziedziny matematyki. Z li-

stą zespołów archiwalnych osób prywatnych można zapoznać się na stronie Memoriału (<http://www.memo.ru/d/225.html>).

W niniejszym przeglądzie autor skupi się na omówieniu historii prześladowań politycznych epoki poststalinowskiej.

Od 1959 roku KGB wdrażało w życie tzw. środki zapobiegawcze w stosunku do dysydentów i osób reprezentujących inne poglądy. Do 1974 roku przez tę procedurę przeszło około pół miliona ludzi. Droga takiego dysydenta składała się z trzech etapów: środek zapobiegawczy („rozmowa z oficerami KGB”), ostrzeżenie w oparciu o dekret z 25 grudnia 1972 roku („O zastosowaniu przez organy bezpieczeństwa państwowego ostrzeżenia w charakterze środka zapobiegawczego”), aresztowanie. W 1967 roku Paweł Litwinow zapisał taką rozmowę zapobiegawczą z KGB i udostępnił ją w drugim obiegu (AC № 158. САС. Т. 3).

Jedną z najbardziej rozpowszechnionych form pozasądowych represji było zwolnienie z pracy lub wykluczenie z partii. W charakterze wzorca dokumentu poświęconego temu tematowi można przytoczyć esej Jurija Ajchenwalda i Walerii Gerlin pt. *Kak nas uwolniali* (znajduje się w zasobie prywatnym).

W wielu innych zespołach i kolekcjach zachowały się wezwania na przesłuchania i protokoły z rewizji (oryginały lub przedruki). Należy podkreślić, że identyfikacja dokumentów zarekwirowanych w trakcie rewizji jest dosyć utrudniona, gdyż podpisywano zwykle pierwszą i ostatnią linijkę tekstu. Wśród pozytywnie zakończonych identyfikacji można przywołać znalezione w aktach sprawy Aleksandra Ginzburga wczesne, nieznanne wiersze Siergieja Czudakowa (zostały opublikowane w „Sintaksisie”). Badacz Władimir Orłow na podstawie opublikowanego protokołu rewizji ustalił (po pierwszym wersie), że są to wiersze Czudakowa.

W niektórych przypadkach dysydenci prowadzili równoległy zapis przesłuchań. Poszczególne z nich można znaleźć w zespole nr 101 (przesłuchania żydowskich „otkazników” w sprawie Szczaranskiego).

W wielu przypadkach badacze mają możliwość zapoznania się z zapisem z procesu politycznego. Należy jednak mieć na uwadze, że zapisy w postaci nagrań dźwiękowych były rzadkością (kilka takich nagrań przechowywanych jest w archiwum Memoriału), zwykle stenogramy spisywane były przez krewnych podsądnych. W niektórych

przypadkach – dotyczyło to np. ostatniego słowa Pawła Litwinowa – tekst trzeba było odtwarzać dosłownie po kawałku.

W zespołach archiwalnych Stowarzyszenia Memoriał znajduje się około stu pięćdziesięciu wyroków w procesach politycznych.

W zespole zawierającym kopie dokumentów (ф. 172) znalazła się niewielka część materiałów z wydziałów nadzorczych prokuratury ZSRR (ГАРФ. Ф. 8131), np. z procesu Piotra Grigorienki. W 1999 roku ukazał się adnotowany katalog: *58 10: Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде, март 1953-1991*.

Kolejny oddzielny kompleks materiałów o więźniach i procesach politycznych tworzą kopie kart ewidencyjnych więzienia we Władimirze i obozów pracy w Mordowii (Dubrawłag). Dzięki tym dokumentom można poznać dokładną datę aresztu i wydania wyroku, inkryminowane artykuły, długość wyroku oraz to, kiedy i w jakiej części obozu przebywał więzień polityczny. Kopie kart ewidencyjnych przechowywane są w zespołach nr 167 i 171 (karty więzienia we Władimirze). Należy jednak podkreślić, że kartoteki te są w znacznej mierze niepełne. Przykładem wykorzystania kart ewidencyjnych jako rodzaju dokumentu jest analiza pamiętników Mienszagina autorstwa A. Makarowa (<http://www.ruthenia.ru/document/54566o.html>).

W obozie każdemu dysydentowi tworzone akta osobowe więźnia. Jeśli akta nie zostały zniszczone, to przechowywane są w odpowiednim archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i dostęp do nich jest praktycznie niemożliwy. W archiwum Stowarzyszenia Memoriał przechowywane są akta ewidencyjne Aleksandra Pawłowicza Ławuta, które zostały wyrzucone na śmietnik, a następnie zebrane przez mieszkańców położonej niedaleko obozu miejscowości i przekazane później Ławutowi.

Oświadczenia więźniów politycznych, już przedrukowane i rozpowszechnione w drugim obiegu lub w formie oryginalnych zapisków, włączone zostały do różnych zespołów archiwalnych (ф. 101, ф. 103, szereg innych zespołów). Niestety, nie istnieje jeden wspólny katalog tych dokumentów, bardzo często trudno jest ustalić autora tekstu i czas jego powstania.

Cennym, choć rzadko spotykanym rodzajem dokumentu jest zaświadczenie o zwolnieniu z więzienia. Główną wartością tego typu źródła jest to, że znajduje się w nim zdjęcie człowieka, na którego

zostało wystawione. Przykład takiego zaświadczenia można znaleźć w aktach sprawy Szagena Arutiuniana (ф. 101, оп. 1, д. 35).

W wielu osobowych zespołach archiwalnych przechowywane są zaświadczenia o rehabilitacji osób represjonowanych. Przykład niezwykle oryginalnego rodzaju dokumentu można zobaczyć w materiałach Jurija Orłowa (w zespole Walerija Nozika), w których umieszczone zostało orzeczenie Sądu Najwyższego RFSRR o odmowie rehabilitacji Orłowa oraz orzeczenie tego samego sądu, wydane przez tych samych sędziów po upływie pół roku, na podstawie którego Jurij Orłow został zrehabilitowany.

Należy zauważyć, że praktyka sądenia dysydentów na podstawie artykułów karnych – z jednej strony, oraz nierzadko spotykana niechęć dysydentów (lub ich rodzin) do zajmowania się skomplikowanym i długim procesem rehabilitacji oskarżonego przed sądem – z drugiej, doprowadzają do tego, że nie mamy dostępu do akt śledczych dysydentów (gdyż nie zostali oni zrehabilitowani), a w wielu przypadkach akta zostały wybrakowane, gdyż minął okres ich przechowywania w archiwum.

Autor niniejszego artykułu zna jedynie dwa przypadki rehabilitacji w sprawach karnych – Arsenija Rogińskiego (skazany w 1981 roku za „podrabianie dokumentów”) i Konstantina Azadowskiego (skazany w 1981 roku za „posiadanie narkotyków”). Ostatnia sprawa, w tym również proces rehabilitacji, jest całkiem szczegółowo udokumentowana (ф. 155. Sprawa K. Azadowskiego). Szeroko zakrojone prace nad przygotowaniem naukowego wydania „Kroniki Wydarzeń Bieżących” (projekt został rozpoczęty w 2006 roku) ujawniły, że w niektórych przypadkach dokumenty spraw dotyczących oskarżeń z paragrafu 190-1 zostały po prostu zniszczone (np. sprawa Jeleny Bonner z 1984 roku).

Realizowany przez Memoriał projekt informacyjny stworzył jeszcze jeden rodzaj źródła – zaświadczenie archiwalne dotyczące akt śledczych znajdujących się w archiwach lokalnych (odpowiedzi archiwów zostały pogrupowane zgodnie z regionami). Poszczególne regiony odpowiadały w różny sposób. Najbardziej znamieny był przypadek Ukrainy. Tu w wielu regionach odmówiono Memoriałowi przysłania informacji, zasłaniając się ustawą o ochronie danych osobowych, jednak z niektórych odpowiedzi nadeszły. Ponadto odpowiedziały nam praktycznie wszystkie organy centralne. Chyba najbardziej zdumie-

wająca była odpowiedź z Mołdawii. Została nam przesłana nie tylko informacja, ale od razu zrehabilitowano osobę represjonowaną. W niektórych przypadkach przysyłano nam także kopie wyroków, o które prosiliśmy za każdym razem.

Generalnie źródłoznawstwo tego okresu rosyjskiej historii i opis źródeł (zarówno na poziomie teoretycznym, jak i praktycznym) są praktycznie nieopracowane i niewypracowane. Tę lukę stara się wypełnić wydawnictwo „Acta Samizdatica”, redagowane wspólnie przez Stowarzyszenie Memoriał i Państwową Publiczną Bibliotekę Historyczną.

Z języka rosyjskiego tłumaczyli Alina Sobol i Jakub Pożarowski